

Siromaštvo u srednjem vijeku (II)

Vlado Puljiz

Studijski centar socijalnog rada

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

U prošlom broju našeg časopisa pisali smo o siromaštvu u srednjem vijeku i to u razdoblju između 11. i 16. stoljeća. Osnovna poanta našeg izlaganja bila je da se u to doba o siromašnima gotovo isključivo brinula Crkva. Preferencija za siromaštvo je u temeljima samog kršćanskog učenja. Poglavitito je blagonaklon stav bio prema onima koji su se svjesno priklonili siromaštvu i asketskom načinu života, odričući se ovozemaljskih materijalnih užitaka, i približavajući se tako uzorima svetaca o čijem se životu mnogo govorilo. Uostalom, postojali su brojni crkveni redovi koji su siromaštvo prakticirali kao vrlinu. Crkva je razvila praksu milosrđa koje je bilo način iskazivanja pobožnosti, neka vrsta "ekonomije spasa", čišćenja od grijeha koji nužno prate stjecanje materijalnih dobara. Pored toga, Crkva je skupljala donacije i poklone, pomoću kojih je razvila institucije za skrb o siromasima. Radilo se o azilima, ubožnicama, bolnicama, svratištima za hodočasnike i drugim mjestima sakupljanja i zbrinjavanja ubogih.

U 16. stoljeću desile su se ključne promjene u odnosu društva prema siromašnima. Naime, skrb i nadzor nad njima počinju preuzimati svjetovne vlasti, koje su se do tada uglavnom držale po strani, smatrajući da je to crkvena nadležnost.

Zašto se dogodio taj preokret? Što je naglano svjetovne vlasti da preuzmu skrb o sirotinji? Koje su bile forme te skrbi? Gdje se ona najprije pojavila? To su pitanja na koja želimo odgovoriti u ovom prilogu.

Kada je riječ o uzrocima, onda na prvom mjestu treba spomenuti silan demografski

poremećaj koji se desio već u 14. stoljeću. S demografskim je poremećajem u svezi nestašica radne snage i velik porast radničkih najamnina u svim zapadnoeuropskim zemljama. To je doba kada se počinje snažnije razvijati manufaktura i obrtništvo, tj. djelatnosti kojima treba stacionarna radna snaga, a koja se regrutira, prije svega, od skitnica i prosjaka, otpuštenih slugu, protjeranih seljaka, kojih su tada bile prepune sve europske zemlje.

Demografska katastrofa u 14. stoljeću

U 14. stoljeću Europa je doživjela nekoliko teških tragedija koje su poremetile njen dotadašnji red. Prema riječima jednog suvremenika, u tom je stoljeću bilo toliko "čudnovatih i velikih pogibli i nevolja" da ga se može smatrati "zlosretnim" kako ga naziva sjajna engleska historičarka Barbara W. Tuchman. Prema njenim riječima u to je vrijeme u Europi vladało sedam zala: kuga, rat, porezi, razbojništvo, loša uprava, buna i raskol u Crkvi (B. W. Tuchman, 1984, str. 11).

Kada je riječ o ratovima, treba spomenuti da je 1337. godine između Francuske i Engleske počeo Stogodišnji rat za nasljedstvo koji je trajao sve do 1453. godine, a koji je u velikoj mjeri opustošio dijelove Zapadne Europe. Na drugoj strani kontinenta počinju turska osvajanja. Turci dobivaju niz bitaka na Balkanu (Galipolje, Marica, Kosovo) i konačno pobjeđuju mađarsku vojsku potpomognutu Francuzima i Nijemcima kod Nikopolja 1395. godine. Od tada su im širom otvorena vrata u Srednju Europu.

Bilo je više epidemija bolesti u 14. stoljeću. No najstrašnije je posljedice izazvala kuga ili "crna smrt" koja je harala Europom sredinom 14. stoljeća. Bila je to žljezdana bolest koja je napadala krvni sustav i pluća, a vrlo brzo je dovodila do smrti. U Europi se pojavila 1347. godine. Donijeli su je u Messinu na Siciliji mornari koji su doplovili s brodovima iz Kefe s Krima, gdje su Genovežani održavali trgovačku postaju. Godine 1348. prodrla je preko Marseja u Francusku. Brzo je dospjela u Španjolsku, Englesku, Njemačku i Švedsku. Epidemija se u Europi zaustavila 1350. godine, ali je 1351. dospjela na sjever Rusije. Izazvala je silnu pustoš diljem kontinenta. Svugdje se masovno umiralo, nestajala su cijela sela i gradovi. B. Tuchman, opisujući posljedice kuge, citira kroničare tog vremena, koji kažu kako su u austrijskim Alpama sišli vukovi s planina da grabe ovce, a onda, "kao da ih je uzbunilo neko nevidljivo upozorenje, okrenuli se i pobjegli u divljinu". Dalje piše: "U dalekoj Dalmaciji smjeliji vukovi sišli su u jedan okuženi grad i napali preživjelo stanovništvo". (B. W. Tuchman, 1984, str. 142-143).

Ljudi su mislili da je došao kraj svijeta. Imali su osjećaj da iščezava budućnost. To ih je dovodilo do očajja. Kroničar iz Neubergera na Dunavu piše da su "ljudi i žene ... tumarali naokolo kao ludi". Puštali su stoku da luta, jer nitko nije bio nimalo sklon da brine o budućnosti. Polja su zapuštena, a ljudi su mislili da nikad neće biti predašnjeg blagostanja.

Nitko nije utvrdio točan broj umrlih od kuge. Ipak, postoji račun avignonskog pape Klementa VI prema kojem je od epidemije umrlo 23.800.000 ljudi. Procjena se današnjih demografa kreće oko brojke koju je lapidarno izrazio Froissart: "Trećina je svijeta pomrlo", što bi značilo da je kuga pokosila 20 mln ljudi.

Smrtnost je, naravno, bila veća među sirotinjom. Međutim, umirali su i bogati i slavni. Tako je kuga pokosila Alfonsa VI od Kastilje, sina bizantskog cara Ivana Kantakuzena,

francusku kraljicu Jeanne, zatim Joannu, kćer engleskog kralja Edvarda III. U Italiji je umrla Boccaciova miljenica Fiammeta kao i Petrarčina romantična ljubav Laura.

Nestašica radnika i represija nad skitnicama

Posljedice kuge bile su brojne. Pokazala se velika demografska ranjivost srednjovjekovnih malih ruralnih i urbanih zajednica. Ipak, kada je kataklizma prošla, preživjeli su se vraćali, zasijavali su polja, pa je život ponovno krenuo. H. Mendras tu sposobnost širenja i sužavanja srednjovjekovnih društava objašnjava "autonomijom svakog kolektiviteta, autarkijom ekonomskog sistema i priprostim tehnikama: nekoliko ljudi koji posjeduju nešto oruđa, nešto stoke i malo sjemena bilo je dostatno da, bez vanjske pomoći, ožive selo i teritorij" (H. Mendras, 1986, str. 47). Ipak, prošlo bi više godina dok bi se proizvodnja dostatno obnovila. Kako se živjelo od žetve do žetve, dolazilo je do poremećaja u zalihama hrane. Desilo se da je Europa s manje ljudi a s više hrane dospjela u tešku prehrambenu situaciju. Usljed toga su jako porasle cijene žita. U Francuskoj se cijena žita učetverostručila do 1350. godine. Nadalje, svugdje su se pojavili zahtjevi za većim nadnicama, jer je nedostajalo radne snage. Zahtjevi za većim nadnicama bili su, po ocjeni B. Tuchman "najveći društveni potres nakon kuge" (B. Tuchman, 1984, str. 168). Njemački ekonomski historičar Wilhelm Abel tvrdi da je u vrijeme nakon crne kuge nastupilo "zlatno doba" radničkih nadnica. Njegovi podaci pokazuju da su tada nadnice s obzirom na kupovnu moć dospjele na razinu koja neće biti dosegnuta sve do sredine 19. stoljeća (W. Abel, 1974).

Suočivši se s porastom cijena, nadnica i nestašicom radne snage uzrokovanom smanjenjem broja stanovnika, europski vladari reagiraju raznim mjerama blokiranja plaća i represijom nad prosjacima i skitnicama. Osnovni

je cilj: doći do jeftinije radne snage. B. Gerek s tim u svezi iznosi sljedeće zapažanje: "Glavne tendencije u zakonodavstvu srednjeg vijeka u pogledu radničkih nadnica u osnovi se sastoje u tome da se odredi limit plaća i da se utvrde razna ograničenja i mjere represije u odnosu na plaćene radnike. Odbijanje rada od strane zakonodavaca tretira se kao delikt". To su neka načela socijalne politike koja se u to doba počinju ocrtavati.

U Francuskoj Ivan II Dobri 1351. godine izdaje naredbu kojom se osuđuju skitnice koje odbijaju da rade i da prihvate raniju plaću.

U Engleskoj Edward III godine 1349. objavljuje "Ordinance of labourers" kojom svima sposobnima do 60 godina nameće obavezu rada. Pored toga, svi radnici moraju prihvatiti plaću iz 1325. godine, tj. iz razdoblja prije kuge.

Španjolski kralj Petar II Aragonski 1349. godine osniva posebno povjerenstvo koje ima zadatak proučavati plaće radnika, a potom odrediti njihov maksimalan iznos.

Slično je postupio i portugalski kralj Alfons IV godine 1349. također propisujući iznos plaća iz razdoblja prije epidemije.

No represija, pored određivanja plaća, ima i druge dimenzije. Ona se odnosi na radnosposobne skitnice i prosjake, kojih je u to vrijeme velik broj, a koji se prisiljavaju da rade. Ako je prosjak i skitnica ranije bio dobrodošao čovjek na kojem se iskazivalo milosrđe, on sada postaje javni neprijatelj. Skitnja postaje "mala prohibita", tj. delikt koji se progoni i kažnjava. Taj obrat u odnosu prema prosjacima i skitnicama historičari lociraju u 1350. godinu, dakle u vrijeme prestanka epidemije kuge. Represija je prvo počela u Engleskoj, a onda se proširila na ostale zapadnoeuropske zemlje. Španjolska je jedina zemlja koja nije zabranila prosjačenje. Represija nad skitnicama trajala je više od tri stoljeća. Rigorozne mjere protiv prosjaka i skitnica primjenjivali

su engleski kraljevi Henrik VII, Henrik VIII, Elizabeta I, Edvard VI. Strožije su kazne bile bičevanje, obilježavanje usijanim željezom, odsjecanje uha, ruke, tortura, pa i smrtna kazna. U Francuskoj je češće bilo slanje na galije, ali je iznimna bila smrtna kazna (A. Vexliard, 1956).

Oštrije mjere protiv skitničenja u Engleskoj uzrokovane su i procesima prvobitne akumulacije, ograđivanjem (enclosure) te protjerivanjem seljaka. One su proizvele velik broj sirotinje bez egzistencijalnog uporišta. Prema engleskim historičarima, porastu pauperizma u Velikoj Britaniji doprinijelo je zatvaranje samostana između 1536. i 1539. godine od strane Henrika VIII. Naime, to je kao posljedicu imalo veliko opadanje pomoći siromašnima, jer je sekularizacija crkvenih dobara istovremeno povećala bogatstvo samog kralja i vladajuće elite.

Obilazeći krajem 16. stoljeća britanske provincije kraljica Elizabeta I uzviknula je "Pauper ubique iacet!" (Svugdje je sirotinja!).

Postavlja se pitanje: zašto su ljudi odbijali da rade u manufakturama, nego su se radije odavali prošnjim i skitničanim i izvrgavali kaznama. Upozoravajući na srednjevjekovni mentalitet odgovor donekle daje Nina Assor-dobaj u svojoj raspravi o počecima radničke klase. Ona piše: "Moramo biti svjesni toga da rad tada nije predstavljao nikako najbitniji element života čovjeka kao što je to slučaj u današnje vrijeme... Ograničene potrebe i sklonost ka zabavi, posjećivanju krčme, ka životu u fantaziji, tijesno su povezani s odnosom prema radu. Čovjek radi onda kada mora, kada već nema pare u džepu, zarađene novce nikako ne šteti, troši obilato, ne misleći na sutra, izživljava se po svome" (Citirano prema Z. Baumann, 1969, str. 163). Razumljivo je onda da su se ljudi odupirali radu u manufakturama, a kasnije u industriji, jer je ta vrsta rada bila suprotna, da upotrijebimo Frommov izraz, društvenom karakteru toga vremena.

Gradske reforme pomoći sirotinji

Gotovo istovremeno u nekoliko europskih gradova javlja se nova politika prema sirotinji koju preuzimaju svjetovne vlasti. O čemu se radilo može se shvatiti iz sljedećih primjera koje obrađuje B. Geremek.

Pariz. Nakon velikih nevolja s epidemijama koje su pogodile grad, gradske su vlasti shvatile kakvu opasnost predstavlja koncentracija skitnica i siromašnih. U debati koja je trajala tijekom 1525. godine bilo je raznih prijedloga. Jedni su bili za protjerivanje prosjaka iz grada, drugi su bili protiv toga, treći su zagovarali javne radove, četvrti su se opet bojali da će to dovesti do okupljanja siromaha na jednom mjestu što može postati opasno. Program je ipak stvoren. Njegove su glavne točke bile sljedeće:

- siromasi se zapošljavaju na javnim radovima,

- organizira se podrška siromašnim invalidima,

- uvodi se 1525. godine "porez za siromašne", što predstavlja veliki korak prema socijalnom programu. Istovremeno se utemeljuje "Aumône générale", tj. institucija za pomoć siromašnima. Ta je pomoć od 1544. godine u cjelini u nadležnosti suda, a represivne mjere određuje parlament. Godine 1554. na osnovi spiskova počinje distribucija pomoći iz koje su isključeni sposobni za rad. Tako počinje rad "Velikog ureda za siromašne", institucije koja je izdanak socijalne politike čiji su temelji nastali 1525. godine.

Venecija. Početkom 16. stoljeća Venecija doživljava procvat. No 1527-29. godine ovdje je zavladao velika glad. 1528. godine otvaraju se azili u koje moraju svi prosjaci. Javna se prošnja zabranjuje. Za održavanje azila župnik skuplja posebni porez. Siromahe koji dođu u grad drži se do žetve, a onda ih se vraća. Siromasi, međutim, izbjegavaju azile, jer je u njima bijedan život i velika smrtnost. Godine 1529.

na snazi je drugi zakon o siromašnima. On sadrži zabranu ulaska u grad, podjelu siromaha na sposobne i invalide. Sposobni idu na brodove, a nesposobni imaju pravo na stalnu pomoć, ali ne smiju prositi. Skrb za sirotinju ipak nije sekularizirana. Nema centralizacije pomoći, nego su parohije odgovorne za svoje siromahe, a glasa se o uvođenju dobrovoljnog poreza. Ipak, na kraju 16. stoljeća gradi se centralno sirotište za sve prosjake.

Ypres. Riječ je o nizozemskom gradu u kojem se proizvodilo platno. Za vrijeme gladi šire se nemiri koji otkrivaju razmjere opasnosti od prosjaka i skitnica. Godine 1525. dešava se velika socijalna reforma koja donosi zabranu prosjačenja, organiziranu pomoć "stvarno siromašnima", protjerivanje skitnica, osnivanje kase za financiranje administracije koja brine o sirotinji. Gradska uprava stvarno preuzima svu odgovornost. Imenuju se 4 funkcionera u svakoj parohiji. Zanimljivo je da su se 1530. godine crkveni redovi u gradu pobunili protiv ove reforme optužujući gradske vlasti da tako potiču herezu. S tim u svezi razvila se velika debata oko dužnosti kršćana i nadležnosti Crkve i svjetovne vlasti. Glavni argument u prilog reforme bila su promijenjena vremena koja traže nove pristupe. Gradske su vlasti, u strahu od optužbe za luternizam koji se u to vrijeme širio u susjednoj Njemačkoj, zatražile arbitražu pariških teologa koji su u Crkvi imali najveći autoritet. Verdikt je dao za pravo municipalitetu. Mjere prema siromasima ocijenjene su kao stroge, ali u skladu s Evanđeljem.

Gotovo identične reforme kao u Ypresu susrećemo u drugim gradovima kao što je Nürnberg, Strassbourg, Lille. Osnovno im je obilježje centralizacija pomoći siromašnima i bezuvjetna zabrana prošnje. Karakteristično je da se mjere regulacije koje su prvi prihvatili gradovi usvajaju od strane vladara. Tako Karlo V, austrijski, njemački i španjolski car, 1531.

godine izdaje edikt koji sadrži principe nove politike prema siromašnima. Naime, zabranjuju se javna prošnja, ujedinjuju se fondovi, a istovremeno se održava tradicionalna kršćanska milostinja.

Historičari su vodili opsežne polemike oko ovih gradskih socijalnih reformi koje su se desile početkom šesnaestog stoljeća. Neki su u prvi plan isticali činjenicu da su promjene u svezi s pojavom protestantizma u Njemačkoj, koji je počeo Lutherovim tezama obznanjenim na vratima crkve u Wütenbergu 1517. godine. U tom je gradu donesen novi statut koji je predviđao "zajedničku kasu". Osnovne su Lutherove ideje o prošnjacima izložene u njegovom predgovoru knjizi "Liber Vagatorum" 1528. godine. On kaže da treba iskorigeniti prošnju. To je u nadležnosti državne administracije koja se mora ponašati po prirodnim zakonima. Propovijeda se, dakle, sekularizacija pomoći siromašnima, koja mora ostati u razumnim granicama. S druge strane, katolički teolozi, među njima Franz Ehrle, dokazuju da reforma socijalne pomoći nije djelo protestantizma, nego se ona nezavisno pojavila u katoličkim zemljama. Uostalom, Ypres je bio katolički grad. Po svemu sudeći, i drugi su, a ne samo vjerski faktori, utjecali na otklon od sistema milosrđa i prelazak na svjetovni sistem obaveze rada i kontrolirane pomoći gradskih i drugih svjetovnih vlasti. Jednostavno rečeno, kao rezultat niza okolnosti promijenila se etika rada i ukupna društvena klima, a ona je nalagala drugačiji odnos prema skitnji, prošnji i pojedinim kategorijama ubogih i siromašnih građana.

Engleski Zakon za siromašne (Poor Law)

Za razliku od drugih zemalja, u kojima socijalna reforma počinje u gradovima, u Engleskoj nju provodi centralna vlast, a na inicijativu gradskih uprava. Pravila određuje kraljevski savjet (Privy Council) i upućuje ih lokalnim

vlastima. Zato je ovdje reforma provedena efikasno i koherentno.

Henrik VIII godine 1531. naređuje popis siromašnih, stvarno nesposobnih za rad. Oni dobivaju dozvolu za prošnju na određenom teritoriju. Svi radno sposobni prošnjaci se kažnjavaju, kao i oni koji im daju milostinju. Statut iz 1535. godine određuje da lokalne vlasti zbrinjavaju nesposobne siromahe, a daju posla sposobnima. Djeca prosjaka šalju se kao šegrti u zanatske radnje. S druge strane od građana se traži da dobrovoljnim prilozima prikupe sredstva za pomoć siromašnima. Izvan organizirane pomoći milostinju mogu davati samo plemići i samostani.

Kasniji statuti, naročito u doba Edvarda VI i Marije Tudor, inzistiraju da se od stanovništva traži da daje pomoć u fondove za siromahe. Elizabeta I, međutim, nalaže obavezu plaćanja poreza za siromahe. Ona 1601. godine donosi poznati Poor Law koji supsumira dotadašnje statute i regulira položaj tri klase siromašnih: sposobnih, nesposobnih i djece. Pomoć je organizirana u lokalnoj zajednici, a zasniva se na posebnom porezu. Djeca i invalidi primaju novčanu pomoć, a radno sposobni siromašni trebaju raditi pod kontrolom lokalnih vlasti. Dakle, paralelno se afirmira pravo na pomoć i obaveza rada. U tom se kontekstu osnivaju "domovi za rad" (workhouses) u kojima se okupljaju radno sposobni siromasi. Zakon o boravištu iz 1662. (Act of Settlement) određuje teritorijalnu organizaciju sistema i zabranjuje lokalnim vlastima da se oslobađaju svojih siromaha, a njima zabranjuje promjenu boravišta. Tek će Poor Law Amendment Act iz 1834. godine ukinuti princip teritorijalizacije i domicila za siromahe (P. Rosanvallon, 1981). Međutim, novi će zakon istovremeno inzistirati na mnogo strožijoj selektivnosti pomoći.

Taj je zakon omogućio formiranje konkurentskog tržišta rada i nastanak mobilnog proletarijata prisiljenog da prodaje svoju radnu

snagu kako bi preživio. Radi toga zakon iz 1834. godine predstavlja ključnu kariku u razvoju britanskog kapitalizma. On je omogućio

nastanak istinske tržišne ekonomije i ulazak Velike Britanije u veliku liberalnu eru 19. stoljeća.

LITERATURA:

1. Abel, W., *Crises agraires en Europe (XIII-e - XX-e siècle)*, Paris, 1973.
2. Baumann, Z., *Marksistička teorija društva*, Rad, Beograd, 1969.
3. Geremek, B., *La potence ou la pitié*, Gallimard, Paris, 1987.
4. Mendras, H., *Seljačka društva*, Globus, Zagreb, 1986.
5. Rosanvallon, P., *La crise de l'Etat providence*, Ed. du Seuil, Paris, 1981.
6. Tuchmann, W.B., *Daleko zrcalo I*, GZH, Zagreb, 1984.
7. Vexliard, A., *Introduction à la sociologie du vagabondage*, Paris, Librairie M. Rivière, 1956.